

CSEKE PÉTER

A tényfeltárás műhelyei a két világháború közötti Erdélyben

A száz éve született Balázs Ferenc emlékére

A megkésett magyar társadalomfejlődés egyenes következményeként az empirikus társadalomkutatás meghatározó műhelyei csak a 20. század elejétől kezdve alakulnak ki, s teremtik meg – az ismert fáziseltolódást követve – a társadalmi jelenségek, a tapasztalati tények feltárásának két nélkülözhetetlen, egymást szervesen kiegészítő módszerét: a szociológiai és a szociográfiai megközelítést.

A *szociológia* – mint ismeretes – a társadalmi jelenségek, viszonyok összefüggéseivel és a társadalom makro- és mikrostruktúráiban lejátszódó folyamatok elemzésével foglalkozó *tudomány*. Tehát a tudományosság ismérveit kimerítő fogalmi rendszerrel és a tudományos kutatás módszerességével vállalkozik az objektív társadalmi valóság feltárására. A *szociográfiai megközelítésben* viszont – bár ugyancsak az objektív valóság jelenségeinek, folyamatainak a felismerése/felismertetése áll a társadalomvizsgálati érdeklődés középpontjában – a szaktudományos pontossággal feltárható tények érzékeltes, mindenki által átélhető, tehát a szaktudomány határait/hatáskörét túlhaladó bemutatására esik a hangsúly. Vagyis a társadalmi valóság összefüggéseinek intuitív megragadására és szubjektív megjelenítésére. Ezért is van az, hogy a magyar fogalomhasználatban a szociográfiai megközelítést (már Mikszáth óta) *társadalomrajznak*, *valóság- vagy tényfeltáró irodalomnak* nevezik.¹

Epp a megkésett magyar társadalomfejlődéssel magyarázható, hogy mind a szociológiai, mind a szociográfiai eszközökkel végzett tényfeltárás indítékai jó ideig politikaiak voltak. „A *Huszedik Században* publikált szociológiai írások – állapítja meg a két világháború közötti szociográfiaiak előzményeire visszatekintve Némedi Dénes – először inkább közvetve, rejtetten, később nyíltan és büszkén politikai törekvésekkel fonódtak össze.” Ami korántsem az elméleti igények feladását jelentette, műveiket azonban a politikai akaratalakítás és közvélemény-formálás eszközeinek tekintették. Még nem tudtak határozott különbséget tenni a tudományos közeg és a politikai szféra eltérő elváráshorizontjai között. „Politikus és tudós szerepének összekapcsolása, a politikai szerepvállalás igénye, a politikai gondolkodás sajátos logikája érzékenyebbé tette a társadalomtudományi kutatást az aktuális iránt. De nemcsak állampolgárokként kívántak politikai szerepet vállalni, hanem – ahogy azt Jászi szépen megfogalmazta – a szociológiát közvetlenül politikai jelentőségű tudománynak tekintették. A társadalomkutatás politikai hatásának keresése a leleplező funkciók hangsúlyozásához vezetett.” Azt persze a századelő reprezentatív szociológusa, Jászi Oszkár is világosan látta, hogy a tudományos társadalomvizsgálat a politikai cselekvés előkészítésében elsődleges

¹ Vö. *Agrárszociológiai írások Magyarországon 1900–1945*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és jegyzetekkel ellátta: Tóth Pál Péter. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1984. 5–30.

szerepet játszik, de nem jutott el ahhoz a felismeréshez, amiből a harmincas évek szociográfusai eleve kiindultak: a társadalomkutatás már önmagában is politikai tett. Hiszen a Trianon utáni korszakban „A politikai és társadalmi reform ügye nem olyan kérdés volt többé, amelyben az értelmiségi szabadon dönthette el, hogy vállalja-e vagy sem; a reform kérdése az értelmiségi lét értelme lett, s az értelmiségi a hagyományos politikai mozgástéren kívül szerette volna tudni magát. [...] Mindezt persze úgy, hogy a változás horderejéről alig volt tudomásuk, s egy olyan politikai helyzetben, amelyre a baloldal gyengesége, a konzervativizmus tétova útkeresése és az újmódi, tekintélyelvű jobboldaliság előretörése volt a jellemző: olyan helyzetben tehát, amely igen kevés alkalmas tiszta és világos megoldások kimunkálására.”²

A két világháború közötti Erdélyben

a szociográfiai tényfeltárást szintén megelőzi a szociológiai. Részben a még elevenen élő hagyományokra, elsősorban Braun Róbert és Turnowszky Sándor meg-megismétlődő kísérleteire³, másrészt a Dimitrie Gusti professor vezette bukaresti szociológiai iskola ösztönző hatására⁴ gondolunk, de nem feledkezhetünk meg a pozsonyi Sarló, a Szegedi Fiatalok és a budapesti Bartha Miklós Társaság ilyen irányú munkásságáról sem⁵. Annál is inkább, mivel az *Erdélyi Fiatalok* (száz-százhusz főnyi) falu-szemináriumának hallgatói – Demeter Béla, Jancsó Béla, Mikó Imre és Venczel József közreműködésével – a felvidéki falvak, a szegedi tanyavilág agrarsettlement kutatási programjának, a József Attila meg Fábrián Dániel által összeállított kérdőívvel (*Ki a faluba*) a zsebükben indultak az erdélyi magyar, illetve vegyes lakosságú falvak felfedezésére.⁶ Ennek az érdeklődésnek az első reprezentatív eredménye Mikó Imrének az *Erdélyi*

² Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938*. Gondolat, Bp., 1985. 10–16.

³ Lásd Gáll Ernő *Tegnap és mai önismeret* (Esszék, tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975.) című tanulmányát (106–130), valamint a *Nemzet és nemzetiség szociológiai nézetben* címűt ugyanitt (131–142), továbbá ugyancsak tőle *Az erkölcs dilemmái* (Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1981.) következő esszéit: *Dimitrie Gusti és az együttműködés erkölce* (119–131), *Nemzedéktől nemzedékig* (177–194), *Nehéz örökség* (131–253).

⁴ Lásd Balázs Sándor bevezető tanulmányát Dimitrie Gusti *A szociológia monográfiája* (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976.) című Téka-kötetéhez (*Dimitrie Gusti monografikus szociológája*, 5–66); továbbá a szerző *Szociológiai és nemzetiségi önismeret* című kötetét (Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1979.); Lengyel András: *Egy „gustiánus” erdélyi szociológus*. Vázlat Venczel Józsefről. In: *Törésvonalak*. Tanulmányok az 1919 utáni negyedszázad művelődéstörténetéhez. Tekintet Kiadó, Bp., 1990. 9–42.

⁵ Lásd: *Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták (1930–1940)*. Szerk. Cseke Péter és dr. László Ferenc. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1986–1990.; Tasi József: *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*. Ecriture – Galéria, Bp., 1995.

⁶ Lásd a Cseke Péter és László Ferenc gondozásában megjelent *Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták 1930–1940* című kötetet, Tasi József fentebb jelzett munkáját, továbbá Demeter Bélának az Erdélyi Fiatalok Falu Füzetei sorozatban kiadott két kötetét: *Hogyan tanulmányozzam a falu életét?* (Kolozsvár, 1931.); *Az erdélyi falu és a szellemi áramlatok* (Kolozsvár, 1932.).

Fiatalok kiadásában 1932-ben megjelent – máig idézett, a korabeli román sajtóban is élénk visszhangot keltett – falufüzete volt: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*.⁷

Jancsó Béla és az Erdélyi Fiatalok kezdeményezései

Mikó Imre már az *Erdélyi Fiatalok* indulásakor szoros kapcsolatot épített ki a szociológiai kutatások – nemzetközi hírnévnek örvendő – bukaresti műhelyével, Jancsó Béla a felvidéki falukutatásban úttörő munkát végző Sarló-mozgalom tagjaival, a tanyavilág feltárásában angliai módszereket alkalmazó Szegedi Fiatalok kutatócsoportjával, az alföldi falvakba induló Bartha Miklós Társaság tagjaival. A kolozsvári értelmiség-nevelő műhely faluszemináriumának a titkárát, Venczel Józsefet pedig kimondottan „gustiánus” képzettségű szociológusként tartja számon a szakkutatás, lévén hogy 1936-ban egy teljes szemesztert töltött a Dimitrie Gusti által vezetett Szociológiai Intézetben; nemcsak tanulmányozta a bukaresti monografikus iskola módszereit, hanem aktívan bekapcsolódott annak munkájába.

Még mielőtt Venczel közvetlenebb ismereteket/élményeket szerzett volna a Gusti-féle szociológiai iskola működéséről, világosan látta, hogy Erdélyben a társadalmi és nemzeti önismereti mozgalom nélkülözi: a) a munkaközösségi szervezethez, b) a tudományos irányítást és a c) a rendszeresen végzett kutatómunka gyakorlati tapasztalatát. Az *Erdélyi Fiatalok* faluszemináriumának volt ugyan tisztikara és ügyrendje, az előadások azonban többnyire informatív jellegűek voltak, és így a vidékfeltárással/falukutatással jószántukból vállalkozó hallgatók teljesítménye sok esetben az amatőrizmus szintjén mozgott, ritkán tett eleget a szakkutatás által megkívánt követelményeknek. Több mint tudománytörténeti adalék, hogy épp ez a kifejezetten kritikai velleitású 1935-ös tanulmány – *A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom*⁸ – kelti fel Dimitrie Gusti érdeklődését a 22 éves (még egyetemi hallgató) Venczel József iránt, aki ugyanabban az évben, az Erdélyi Múzeum-Egyesület 75. évfordulóján, joggal tette szóvá magának az erdélyi magyar társadalomkutatásnak az elmaradottságát, az önismeret bántó hiányát: „Számokban, adatokban, grafikonokban nem láthatjuk a magunk életét: melynek iránya ezer tényezőtől befolyásolt, nem érezzük sajátos helyzetünkben folyó kötelességeinket, mert csak felszínen mozoghat szociológiánk – szociográfia, társadalomanalízis hiányában.”⁹

Venczel József és a Hitel szociológiai tényszemlélete

Figyelmünket nem kerülheti el, hogy Venczel – aki pályája során mindvégig megmaradt „Gusti-ihletettségű” szociológusnak, és egy 1950-es kirakatperben kiszabott 12 évi börtönbüntetésének letöltése után tudományos főkutatóként aktív szerepet vállalt Ion Aluș professor mellett a kolozsvári egyetemen folyó szociológiai oktatás meg­alapozásában – mennyire megkülönböztetett szerepet szán a társadalmi és nemzeti ön-

⁷ Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Kolozsvár, 1932. Újabb kiadását a csíkszeredai Pro Print adta az olvasók kezébe 1999-ben.

⁸ Vö. Venczel József: *A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom*. Megjelent az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában 1935-ben, az erdélyi Tudományos Füzetek 78-as számában. Újabb kiadása in V. J.: *Az önismeret útján*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980. 53–73.

⁹ Uő: *Erdélyi kultúrproblémák*. In: V. J.: *Erdélyi föld – erdélyi társadalom*. Bp., 1988. 204–214.

ismeretet gazdagító szociográfiának. Akkor, amikor ez a műfaj még csak születőben volt, tehát még nem alakíthatta a közgondolkodást Magyarországon sem (a *Puszták népe*, *A tardi helyzet*, *Az Alföld parasztsága* 1936-ban jelent meg, a *Viharsarok*, *A néma forradalom*, a *Futóhomok* 1937-ben – hogy csak a „frontáttörő műveket” említsük), Erdélyben pedig Balázs Ferenc, Bözödi György, Tamási Aron tolla munkált az életre keltésében. A szaktudományos társadalomfeltárást és a szociográfusi ténymegjelenítést később is mindvégig egymást szervesen kiegészítő voltukban, komplementaritásukban szemlélte Venczel József – a maga társadalomkutató tevékenységében azonban az előbbit részesítette előnyben. Tanulmányai – állapítja meg a pályaképét felvázoló szegedi irodalomtörténész, Lengyel András – „egészében különböznek a vele egykorú, ún. népi szociográfiáktól, Féja Géza, Szabó Zoltán, Kovács Imre, de még Erdei Ferenc munkáitól is. Írásmódszere – ellentétben a Féjáék írásaival – egyáltalán nem publicisztikus jellegű, nem az írói tehetségnek szán fontos szerepet. Írása a Gusti-iskola (s az amerikai *rural sociology*) eszménye szerint tiszta fogalmi alapvetésű, szakszerűen adatolt, egy-egy vizsgálati »egységet« sokoldalúen feltáró *tanulmány*: szakmunka. Ez – a szociográfiákhoz viszonyítva – nagy előnye. De hátránya is van hozzájuk képest, s ez bizonyos mértékig éppen nagy előnyéből, a körülhatárolt vizsgálati egység egzakttságra törő, »kemény« adatolásából adódik: írásaiból szinte teljesen hiányoznak az intuitív fölismerések, mindig csak az »adatolható« marad. Ez némileg Féja Géza szociális elégedetlenségtől fűtött, társadalmi változást sürgető lendületéhez képest is fogyatkozás (igaz, ez a tudomány fogyatkozása a publicisztikus fogalmazással szemben), a veszteség azonban igazában Erdei Ferenc műveihez viszonyítva válik láthatóvá. Azok a – bár többnyire csak intuitíve megragadott – nagy összefüggések, amelyek Erdeinél igen sokszor ma is relatívek, nála hiányoznak. Az empirikus szakszociológiát azonban – Erdeihöz viszonyítva is – inkább ő képviselte. S ez nagy tudománytörténeti érdeme.”¹⁰

Az intuíció hiányával nem ért egyet Székely András *A falukutató Venczel József* tudománytörténeti érdemeiről írt tanulmányában.¹¹ Venczel és munkatársai ugyanis – fejti ki a szerző – nem a priori tételek igazolását, hanem a társadalom egészének a megismerését tűzték ki célul, a település életmegnyilvánulásainak és társadalmi jelenségeinek a rögzítésére törekedtek. Abból a felismerésből indultak ki, hogy a részletkérdésekkel foglalkozó kutatónak is mindig az egészre kell legyen rálátása. Az 1941-es bálványosváraljai kiszállás során alkalmazott komplex módszerből például kitűnik: Venczel számolt azzal, hogy a kérdőíves felmérés egyoldalúsághoz vezet, megmerevíti a kutatást, önállótlanúságra szoktatja a kérdezőt. Világosan elkülönítette tehát az informatív és az objektív anyaggyűjtést. Az alkalmazott kategóriák mintegy „menet közben”, „helyzet-orientáltan” körvonalazódtak a napi észleletek és felismerések megbeszélései során. Ezekkel az eszmecserékkel és vitákkal – azon túlmenően, hogy alakították a tervezett monográfia szerkezetét, módosították annak felépítését – pedagógiai célja is volt Venczel Józsefnek. A módszertani előfeltevések, a társadalomvizsgálati formák, a kutatási technikák „helyzet-adekvát” alkalmazásával a szociológiai monográfiakészítés folyamatát akarta megéreztetni tanítványaival. „Ezeken a megbeszéléseken – írta visszatekintésében – egyfelől alkalom nyílt arra, hogy általános és részletes utasításokat ad-

¹⁰ Lengyel András *i. m.* 33.

¹¹ Vö. Székely András Bertalan: *A falukutató Venczel József*. In: V. J.: *A falumunka útján*. Az Orbán Balázs Közművelődési Egyesület Kiskönyvtára I. Székelyudvarhely – Budapest, 1993. 183–205.

hassunk, a gyűjtött anyag rendezése és áttanulmányozása alapján kérdéskörökre vagy kérdésekre hívhatjuk fel a figyelmet, és kifejtessük a gyűjtés közben érvényesítendő szempontokat, rámutatva a problémák összefüggéseire, jelenségek kapcsolataira és a társadalmi viszonylatok számbaveendő részleteire; másfelől alkalom nyílt arra, hogy az eszmecsere során minden egyes kutató lássa a szétágazó munkakörök alapvető összefüggéseit, a különböző irányú kutatások anyagának egymást kiegészítő, magyarázó és megokoló voltát. Ezekkel a jól előkészített megbeszélésekkel elérhetjük a kutatás természetes fejlődésének biztosítását, azt, hogy a munka fokozatosan haladjon a tájékozódó anyaggyűjtéstől a részletek kivizsgálása s ezen keresztül az összefüggő kérdéskörök áttekintő tanulmányozása felé.¹² A kutatás eredménye mintegy ötezer cédula, rengeteg informatív anyag, hét-nyolcezer népesedési és családtörténeti adat, valamint térképek, fényképfelvételek, fonográfhengerek sokasága.¹³

Indulása idején Venczel József a kisebbségi társadalom-megismerést kezdeményező *Erdélyi Fiatalok* belső köréhez tartozott, majd e kutatások szakszerűvé tételén munkálkodó, a Széchenyi István szellemiségét föl vállaló *Hitel* (1936–1944) alapító szerkesztőjeként és tanulmányírójaként szerzett magának szakmai elismerést, 1941 és 1944 között pedig – immár egyetemi tanárként – a Teleki Pál Intézet keretében működő kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézet munkatársaként szervezte és vezette „a legnagyobb szabású, monografikus igényű komplex tájékozást Erdélyben”.¹⁴

Amennyiben a *Hitel* – főként Venczelnek köszönhetően – inkább a szociológiai módszerekkel feltárható társadalomismeretnek adott teret, a fogalomtisztázás szempontjából ugyancsak releváns lehet, hogy a szociográfiai valóságábrázolás módszereire és eredményeire a két világháború közötti időszak erdélyi szellemi műhelyei közül melyek irányították rá a figyelmet.

Az Erdélyi Fiatalok és a szociográfia

Utaltunk már arra, hogy az *Erdélyi Fiatalok* indulásától kezdve „intézményesítette” a bukaresti monografikus iskolával való kapcsolattartást. Híradások, beszámolók, elvi és módszertani tanulmányok egész sora jelenik meg a folyóirat hasábjain. A kapcsolatkiépítés lényeges indítéka volt, hogy – Jancsó Béla szorgalmazására – az EF is kinevelhesse a maga gustiánus falukutatóit. Bakk Péter, Haáz Ferenc, Hegyi István, Váró György a harmincas évek derekán közvetlenül is bekapcsolódik a monografikus kutatásokba. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg az EF célkitűzéseit magának valló bukaresti Koós Ferenc Kör tevékenységéről sem, amelyik közvetítő szerepet töltött be a Gusti-féle iskola és az EF között. Az együttműködést megkönnyítette, hogy maga Gusti professzor is nyilvánvalóan érdekelt volt módszerének minél szélesebb körű elterjesztésében. A Gusti-féle falumunka-rendszer azt tudatosította a lap munkatársai-

¹² Lásd Venczel József: *A falukutatók módszerének vázlata*. In V. J.: *Az önismeret útján*. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből. Bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Imreh István. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980. 119–120.

¹³ Vö. Molter [Marosi] Péter: *Falukutatók Bálványosváralján*. *Hitel*, 1940–1941. 3–4. 300–302.; Imreh István: *A bálványosváraljai falukutatók módszerének vázlata*. In: *Korunk Évkönyv 1979*. Romániai magyar népismeret. Orbán Balázs születésének 150. évfordulójára. Kolozsvár-Napoca, 1978. 20–30.

¹⁴ Vö. Székely András Bertalan: *I. m.* 194.

ban, hogy a kisebbségi létviszonyok tanulmányozását szigorúan tudományos alapokra kell helyezniük, s hogy ez a munka szerves része a romániai valóság feltárásának, illetve – Gusti elképzeléseinek megfelelően – az egész országot átfogó falusegítés és szellemi felemelkedés előmozdításának. Az EF Gusti-követői ugyanakkor jól látták azt is, hogy csakis a tudományos megismerés lehet az alapja az együtt élő népek közeledésének, a sajátosságok értékhordozó és értékképző lehetőségei felismerésének, azok kölcsönös tiszteletének. Ebben a perspektívában vált erkölcsi mozgósító erővé 1932-től kezdődően a bukaresti szociológiai iskola munkássága. „Ha a többségi nép fiai ilyen öntudatosan fordulnak a falu felé – írta Fogarasi Géza –, annál inkább kell azt nekünk tenni. A mi létünk vagy nemlétünk kizárólag az erdélyi faluhoz van kötve.”¹⁵ Hasonló indítékokkal ismerteti a következő év nyarán Jancsó Béla is a román falukutatás helyzetét, de amikor az EF falumunkásainak helyzetét/eredményeit összeméri a bukaresti szociológusok teljesítményével, már nem tudja palástolni felindultságát: „És mit szólnunk mindehhez a nagyvonalú és gazdag munkához mi, erdélyi magyar fiatalok?! Milyen szegényesek és gyatrák a mi falumunkánk »eredményei«. És hiába mondjuk, hogy: »Könnnyű nekik, hivatalos támogatással!« A hivatalos támogatás csak keretet ad, de a munkát szépen és jól, szívósan és alaposan csak a munkavállalók végezhetik el. És az ő munkavállalóik el is végezték! Mi pedig éveken át még nem tudtunk kibontakozni a tapogatózásból, kicsinyes irigykedésekből, felekezeti széthúzásokból [...]. Szégyenkezünk, nagyon szégyenkezünk. És szégyenkezzünk is, mert joggal szégyenkezhettünk. A kisebbségi sors a több munkát követeli tőlünk, és mi, íme, annyit sem tudunk dolgozni a faluért, mint a többségiek.”¹⁶

Jancsó Béla maximalizmusba hajló igényességét ismerve azt kell mondanunk: mind az akkori, mind a mai megítélés szerint is túlzott, amikor az EF faluszociológiai kutatóinak teljesítményét ennyire alábecsülte. Kifakadása mégis jogos volt, mert világosan látta, hogy az EF által intézményesített falukutatás lendülete a főiskolai hallgatóság politikai és felekezeti tagolódása után elakadt. Epp akkor, amikor a román sajtó is mind többet cikkezett az EF „örvendetes orientációjáról”, és nagy örömmel üdvözölte a reménykeltő kezdeti eredményeket. Mikó Imre falufüzete kapcsán például Ion Costea azt emelte ki a kolozsvári *Patriában*, hogy „a vegyes lakosságú falvakban románok és magyarok, mind a múltban, mind a jelenben a legtestvériesebb megértésben éltek, és az intellektuell osztály kötelessége, hogy ezt a megértést a továbbiakban is előmozdítsa. A két nemzet együttműködése a faluban közös gazdasági érdekük szerint történik, miután az osztályérdekek éppen annyira erősek, sőt néha erősebbek is, mint a nemzeti érdekek. A magyarok gazdasági érdekeik alapján álló szervezetei nagyon jól mehetnek együttes szociális, nem politikai harcba a románok politikai szervezeteivel társulva. Íme, a leghathatósabb érintkezési pont a két nemzet között.”¹⁷

¹⁵ Fogarasi Géza: *A román ifjúság falumunkájáról*. Erdélyi Fialok, 1932. 5. 77–78.

¹⁶ Dr. Jancsó Béla: *Gusti professzor és tanítványainak falumunkája*. Erdélyi Fialok, 1933. II. 46–49.

¹⁷ Ion Costea: *O nouă generație ungurească în Ardeal?* [Új magyar nemzedék Erdélyben?] *Patria*, 1933. február 19. Ismertetését lásd: „Új magyar nemzedék Erdélyben?” *Fiala erdélyi román vélemény az Erdélyi Fialokról, a falumunkánkról és Mikó Imre falufüzetéről*. Erdélyi Fialok, 1933. I. 33–34.

Az *Erdélyi Fiatalok* már 1934 nyarán közreadja a lap alapító főmunkatársának, az első erdélyi szociográfiát író Balázs Ferenc készülő könyvének egyik fejezetét¹⁸, amikor Jancsó Béla – ugyanabban a lapszámban – a falumonográfiák „fölkötött” szükséges voltáról” értekeznek. Az alkalmat *Tizenegyekbéli* társának, a *Brassói Lapok* főszerkesztőjének vállalkozása kínálja, aki munkatársaival felhívást tesz közzé az erdélyi magyarság „állapotrajzának” a rögzítésére – az EF kérdőívének a kibővítése alapján.¹⁹ Az 1935. évi téli szám *A rög alatt* legemlékezetesebb fejezetét, az *Isten völgyét* hozza²⁰, ám a lapalji jegyzetben még itt sem szerepel a szociográfia-megjelölés, csupán a megjelenés előtt álló kötet címe, és az, hogy a szerző „falu-munkája történetét, tapasztalatait foglalja össze”. Igaz, a lapszám élén álló írásában Jancsó Béla már nyomatékosan felhívja a figyelmet a kéziratból megismert mű alapvető értékeire. És azt Reymont világhírű regényével, a *Parasztokkal* hasonlítja össze. Arra a rendkívül fontos mozzanatra figyel fel, hogy *A rög alatt* „nem is akar irodalom lenni”. Hatásában mégis *drámai*, egy közösség életakarátának drámai küzdelme elevenedik meg lapjain.²¹ A folyóirat következő számában újabb fejezet olvasható a kötetből²², ám a műfajt illetően még mindig nem kapunk eligazítást. Pedig a szerkesztőség felvállalta a munka megjelentetését. Csak az ezt követő lapszámban közreadott László Dezső-tanulmányból derül ki – Balázs Ferenc halála után –, hogy voltaképpen egy olyan *irodalmi mű* fejezeteivel szembesültek az *Erdélyi Fiatalok* olvasói, amelyek nem ábrándokat, eszméket, dogmákat, irányelveket tartalmaz, „hanem beszámol arról a küzdelemről, amelyet valaki vállalt, és következetesen véghez is vitt. Túl az idealizmuson, pesszimizmuson, halál-lírán, építés-ajánlgatáson – bemutatja az építő embert és az épületet. A transzszilvániai magyar irodalom egyes alkotásai kimutatják egy régi világ bűneit, mások segítenek a régi világ átértékelésében, némelyek vonalakat mutatnak, amelyek körül ki kellene alakulnia az erdélyi magyar életnek. Balázs Ferenc túlmegy ezeken, és bemutatja az építő embert és az épülő kisebbségi életet. Nem azért, hogy utánozzák, hanem azért, mert meg kellett írnia mindazt, amit megélt, igazán nem propaganda célból, hanem a legbensőbb írói kényszerből. Ez a belső kényszer és ennek a könyvön kiragyogó kényszernek a feszülése teszi ezt a művet irodalmi alkotássá, olvasmányá. A kisebbségi életépítés kényszere az elmúlt öt esztendő valóságos küzdelmeinek ábrázolásában tör fel – mint új életre biztató építő akarat. Végre egy könyv, amelyik nem az elsodort faluról, hanem a megépülő faluról szól, de nem mint regény, hanem mint történelmi munka. A falumunka irodalmában is új lépést jelent Balázs Ferenc könyve. A helyzetfelvételen túl bemutatja a falut mint az új kisebbségi falumunka kísérleti telepét.”²³

¹⁸ Balázs Ferenc: *Népruralom vagy párturalom?* Erdélyi Fiatalok, 1934. II. 56–61.

¹⁹ Dr. Jancsó Béla: *Falu-monográfiák*. Erdélyi Fiatalok, 1934. II. 68–71. Ua. kötetben in J. B.: *Irodalom és közélet*. Cikkek, esszék, tanulmányok. Kriterion könyvkiadó, Bukarest, 1973. 317–320.

²⁰ Balázs Ferenc: *Isten völgye*. Erdélyi Fiatalok, 1935. IV. 111.–116.

²¹ Dr. Jancsó Béla: *Abogy lebet*. Erdélyi Fiatalok, 1935. IV. 109–110.

²² Uő: *Kapitalizmus és szocializmus*. Erdélyi Fiatalok, 1936. I. 6–14.

²³ László Dezső: *A rög alatt*. Erdélyi Fiatalok, 1936. II. 37–41. Kötetben in L. D.: *A kisebbségi élet ajándékai*. Publicisztikai írások, tanulmányok 1929–1940. Összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Cseke Péter. Minerva Könyvek – 6. Kolozsvár, 1997. 181–185.

Amire már akkor felfigyel az *Erdélyi Fiatalok* szerkesztő László Dezső, az mai szempontból is rendkívül érdekes: 1) Balázs Ferenc könyve nem csupán szociológiai „helyzetfelvételt” nyújt, hanem *társadalomépítési modellt* is teremt; 2) *világtávlattól* tekint a megoldandó kisebbségi gondokra és nem valamely ideológia egyoldalú *propagandisztikus* célzatával; 3) munkája nem meríti ki valamely par excellence szépirodalmi műfaj – a regény – fogalmát, ám minden sorából kiérződik, hogy *írói kényszerből* született *alkotás*; 4) nem is kimondottan tudományos szempontokat érvényesítő mű, és mégis azt érezzük, hogy a szerző a világfolyamatok egyetemes összefüggésrendszerébe beágyazottan vizsgálja az általa is alakított „életdarabot”. Munkája ekképpen válik – alapvető céljainak megfelelően – jövőnek feszülő, korszerű életformát kimunkáló, az értelemre és az érzelmekre egyaránt ható, meggondolkoztató írássá. Tegyük hozzá nyomban: ma is érvényes alkotássá.

Balázs Ferencet búcsúztatja az 1937. évi nyári szám. Sokatmondó tény, hogy ebben már a két világháború közötti korszak olyan – szociális és nemzeti lelkiismeretet ébresztő – alpműveiről olvashatunk, mint a *Puszták népe* (Illyés Gyula), *A tardi helyzet* (Szabó Zoltán), a *Viharsarok* (Féja Géza), *A néma forradalom* (Kovács Imre). László Dezső itt már a fiatal szociográfusok egymás után felzárkózó nemzedékéről beszél, és műfajukat egyértelműen szociográfiának nevezi. Amelyek lényegét a szociális lelkiismeret ébresztésében és a nemzetnevelés gondjainak felvállalásában látja. „Lehetetlen – írja *A néma forradalom* kapcsán –, hogy ennyi jel nyomtalanul és eredménytelenül maradjon a magyar élet felelős tényezőinek szemei előtt. Mert ha így van és így lesz, akkor elkerülhetetlen az a magyar forradalom, amelynek előrevetődő árnyékát különösen Kovács Imre könyve mutatja meg. [...] Az Illyés Gyulák, Féja Gézák, Kovács Imrék, Matolcsy Mátyások ma márt frontot és határozott irányt jelentenek: szociális tartalmú új magyarságot. Mögöttük új márciusi ifjúság sorakozik. Tévesen ítélnék azok, akik bennük egységbontókat látnak; ők képviselik ma a legszélesebb, legkomolyabb, legerkölcösebb és ezért a legtartalmasabb magyarságot, ma ők az igazi nemzetnevelők, a jövőre nevelők.”²⁴

Az *Erdélyi Fiatalok* továbbra is nyomon követi mind a romániai, mind a magyarországi a szociológiai kutatások eredményeit, sőt a Gusti-féle monográfiai iskola példájára és annak biztatására 1937-ben falukutató munkatábort is szervez a székelyföldi Siklódra – ami az akkori politikai bizalmatlanság okán egyértelműen kudarcba fulladt²⁵ –, ám ettől kezdve nagyobb figyelmet szentel az írói/újságírói szociográfiáknak. Meglepő azonban, hogy az ilyen jellegű erdélyi munkák műfaji megítélésében még mindig tart a bizonytalanság. Jancsó Béla például a tudományos vidékmonográfia szempontjainak érvényesítését kéri számon a *Székely bánja* írójától.²⁶ Ez pedig abból is adódik, hogy Böződi György méltán híressé vált könyvében a közvetlen tényfeltárás aránya valóban eltolódik a történelmi adatfeldolgozás javára. Jancsó esztétikai judíciumában nem is csatlakozhatunk – a *Nyugatot* szerkesztő Osvát Ernő egyik nagy felfedezettje volt! –, mert a *Szülőföldem* megjelenése után rögtön ráértett arra, hogy Tamási „új műfajt” teremtett, „valami sajátos szociográfiát”, „melyben semmi tudományosság nincs, mégis a falu mai életének minden vonatkozására mélyre ható pillantást

²⁴ L. D. [László Dezső]: *Kovács Imre: A néma forradalom*. Erdélyi Fiatalok, 1937. 2. 13.

²⁵ Lásd az *Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták (1930–1940)* vonatkozó dokumentumait és azok jegyzeteit.

²⁶ Dr. Jancsó Béla: *Az első tudományos vidék-monográfiánkhoz*. Erdélyi Fiatalok, 1938. 2. 7–10.

tud vetni”. „A *Szülőföldem* tiszta művészet és mély emberi hitvallás. Benne Tamási, akinek annyi közéleti harcával nem tudunk egyetérteni, megtalálta a nem öncélú, de a közösségért való irodalom útján és eszközeivel a leginkább nekivaló módját.”²⁷

A régi Korunk és a szociográfia

Az 1926-ban indult *Korunk* kezdettől behozta látómezejébe mind tudományos vértetben jelentkező, mind a szépírói eszközöket „mozgósító” *tényirodalmat*. Am értékítéletei a nemzetközi kommunista mozgalom váltakozó ideológiai premisszáit követték. Az alapító Dienes László nevével fémjelzett korszakban (1926–1929) például teljesen nyitottnak mutatkozott a valóságkép-formálás tudományos és szépírói alakzatai iránt, ám a dogmatikus beszűkülés idején (1929–1935) kimondottan a teljes elutasításban volt részük a közvetlen valóságfeltárára vállalkozó műhelyek (Sarló, Bartha Miklós Társaság, Erdélyi Fialatok, Szegedi Fialatok stb.) kísérleti vagy időt álló alkotásainak, hogy aztán az „ideológiai frontok” tisztulása/átértelmezése után valódi jelentőségükhöz méltó elismerésben részesüljenek a „népi szociográfia” reprezentatív művei.

A harmincas évek második felében napvilágot látott írói/újságírói szociográfiák nyilván elméleti kihívást is jelentettek a társadalomkutatásban magát kezdettől elkötelező kolozsvári folyóirat számára. Az avantgárd-szemlélet vívmányaként felfedezett tényirodalom – megkésett, ám sikeres – megvalósulását üdvözölhette ekkor már fenntartás nélkül a dogmatizmus vétkeit feledtetni igyekvő Gaál Gábor főszerkesztő. G. G. monográfiája, Tóth Sándor mutatta ki egyik tanulmányában, hogy a bukaresti szociológiai iskola elméleti és módszertani újdonságait bemutató, illetve azokkal vitázó számos cikk, recenzió, kritikai jegyzet mellett 1936-tól kezdve húsznál több igényes tanulmány és közel félszáz könyvbírálat foglalkozott a népi szociográfia jelenségkörével.²⁸

Hogy miként?

Turnowszki Sándor 1929-ben Steinmetz meghatározását idézi, aki azt írta, hogy a szociográfia nem más, mint „egy nép vagy egy társadalmi osztály minden viszonyának és állapotának bizonyos időpontban minden lehetséges eszközzel való leírása”.²⁹ A Galilei Kör és a Társadalomtudományi Társaság első világháború előtti kezdeményezéseit jól ismerő, Braun Róbert 1909-es marosvásárhelyi felméréseit húsz év múltán megismétlő Turnowszky úgy látja, hogy a szociográfiának ugyanaz a jelentősége a szociológiában, mint az anatómiának az orvostudományban. Ennek ellenére az első igazi magyar szociográfiával, Nagy Lajos *Kiskunhalom* című alkotásával – bár a *Korunk* két ízben is foglalkozik vele – még nemigen tud mit kezdeni. Remenyik Zsigmond faluregénynek nevezi³⁰, Fejtő Ferenc pedig – aki esztétikai, lélektani és társadalomtudományi szempontból is elemzi a művet – (majdhogynem) riportnak.³¹ A meglepő az, hogy maguk a fiatal szociográfusok sem műfajteremtőként tartották számon Nagy La-

²⁷ J. B. [Jancsó Béla]: *Szülőföldem*. Erdélyi Fialatok, 1939. 1. 13.

²⁸ Tóth Sándor: *A szociográfia és a régi Korunk*. In T. S.: *Rólunk van szó*. Kriterion Könyvkiadó, 1980. 248–261.

²⁹ Turnowszky Sándor: *Adatok a vidéki munkásság életéhez*. *Korunk*, 1929. 2., 3., 4. 81–89., 165–170., 265–270.

³⁰ Remenyik Zsigmond: *Nagy Lajos faluregénye*. *Korunk*, 1934. 5. 395–397.

³¹ Fülöp Ernő [Fejtő Ferenc]: *A módszeres kritika fő szempontjai*. *Korunk*, 1934. 10. 768–772.

jost. Ezt Némedi Dénes azzal magyarázza, hogy a népi írók szociográfus nemzedéke indulása idején „a parasztság nemzeti szerepébe kapaszkodott, ez volt számára fontosabb, és nem a nyomor ábrázolása, a felrázás és leleplezés. Később az életviszonyok kritikája került előtérbe...” Az 1936-ig tartó baloldali értetlenség mögött viszont az a gyanú állt, hogy a szociografizálás nem más, mint *figyelemelterelés*.³²

Az *Alföld parasztsága, A tardi helyzet, a Puszták népe* kritikai fogadtatása³³ – nyomban a művek megjelenése után – már a *figyelemfelkeltést* exponálja. Igaz, Jeszenszky Molnár Erik még keményen „osztályharcos” szempontokat érvényesít (Veres Pétert például kioktatja szocializmusból), Remenyik Zsigmond meglátásai azonban műfajelméleti szempontból ma is tanulságosak. Nem ideológiai prekonceptciók alapján közelít Szabó Zoltán könyvéhez, hanem *A tardi helyzet* kiváltotta olvasói élményeit próbálja a maga írásművészeti/esztétikai értékrendjében értelmezni. Így jön rá arra, hogy Szabó Zoltán azért tudott olyan „mély hatást kiváltó, kétségbeejtő mélységeket, rémisztő aktualitásokat idéző” – „regénynél érdekesebb” – könyvet írni, mert hosszú ideig együtt élt a Borsodi-hegyek közé ágyazott, kétezer lelket számláló település lakosaival, s így „a forró élmény” hitelesítő erejével érzékeltethette „a paraszti sors égbe kiáltó igazságtalanságait”. Amelyek milliók pusztulásához vezetnek. „Nagy, nagy könyv a Szabó Zoltáné, és példamutató szolgálatában – olvasható értékelése summájában. – Őszinte rokonszenven kívül legmélyebb tisztelet illetheti meg érte, mint egy becstelen kor érdemes kutatóját, aki osztályhelyzeténél fogva érdektelenül, de mélységesen érdekelve emberi igazságosságában és önérzetében, képes volt meglátni és megmutatni is, hogy szenved és pusztul, romlik reménytelenül Európának egy, a többenél semmivel sem jelentéktelenebb falujában a paraszt.”³⁴ Remenyik tehát ezúttal felfedezi azt, ami ebben a műfajban a „regénynél érdekesebb”: a *szociográfia* műveléséhez a kívülállás tárgyilagos szemlélődését biztosító *világtávlát* és a feltárt mikrovilág bensőséges ismerete szükségeltetik.

Az áprilisi számban „kioktatott”, magát „sültrealistának” nevező Veres Péter decemberben *A mai magyar szociográfiai irodalomról* értekezik. Nem tekint vissza ugyan Ady nemzedékének kezdeményezéseire (a Sarlónak tulajdonítja az indítás érdemét, majd részletesen szól a Bartha Miklós Társaság, a Szegedi Fialok és az 1936-ban indított *Válasz* szerepéről a műfaj létrejöttében), viszont nagyon találóan állapítja meg, hogy a szociográfia „nem tudomány és nem irodalom, hanem a kettőnek szerencsés szintézise”. Mindenekelőtt a műfaj feltáró jellegét, olvasmányosságát és esztétikai hatóerejét emeli ki – a mondanivaló szociológiai érvényességét azonban megkérdőjelezi. „Földmunkás-szocialista” szempontú érveléséből nyilvánvalóan hiányzik a szociológiai és a szociográfiai nézőpont világos megkülönböztetésének igénye. Illyés könyvéből például – önmagának is ellentmondva – azt hiányolja, hogy a szerző nem értelmezi a társadalom mélyszerkezetébe bevilágító tényeket, holott azok ettől függetlenül is „beszédeselek”. Szabó Zoltánnak azt veti a szemére: nem látja, hogy „a tardi helyzet megoldásának” útja nem a földreform, hanem az új társadalmi rend. Szerinte Kovács Imre is megmarad „a földreform propagandája mellett”. Az *Elsüllyedt falu a Dunán*

³² Némedi Dénes: *I. m.* 69–70.

³³ Jeszenszky Molnár Erik és Remenyik Zsigmond írásai a *Korunk* 1936. áprilisi, július-augusztusi és szeptemberi számában jelentek meg.

³⁴ R. Zs. [Remenyik Zsigmond]: *Szabó Zoltán: A tardi helyzet*. *Korunk*, 1936. 7–8. 684–686.

*túl*on alapos munkát végzett szociológus szerzői azért marasztaltatnak el, mert nem ásnak le a társadalom osztályszerkezetéig, nem adnak elegendő magyarázatot arra, hogy miért pusztul a nép.³⁵

A Sarló-mozgalmat az egykori Csehszlovákiában elindító Balogh Edgár 1937 elején azt értékeli a *Korunk* hasábjain, hogy a Kárpát-medencében úttörő szerepet vállaló fiatal magyar szociográfus nemzedék „nemzeti és szociális eszmélkedésében egy mindenképpen korszerű realizmus tör magának utat”, amely átalakítja az irodalmi ízlést és az irodalmi tudatot: „A fiatalság szociográfiai érdeklődése az egyszerű néptanulmányokon túl kitermelte magából és divattá tette azt az új irodalmat is, amely közvetlen helyi élmények alapján a magyar milliók életéről, a földműves és munkás egyszerű sorsáról, a kisember állapotáról szól. *A tardi helyzet*, a *Puszták népe* és *Az Alföld parasztsága* megjelenésével átütő győzelmet aratott ez az új irány.”³⁶

Két hónappal később Gaál Gábor a klasszikus irodalmi formák széteséséről beszél a népi szociográfia előretörése kapcsán, és *A mai magyar szociográfia és az irodalom* című tanulmányában a műfaj – azóta is sokat idézett – meghatározására vállalkozik. Ő már nem azt mondja, amit fél évvel korábban Veres Péter állított, hogy a szociográfiának nincs szociológiai érvényessége, ellenkezőleg: *a szociográfia jóval több, mint csupán szociológiai diszciplína*. Hiszen „meghaladja a pragmatikus értelemben vett tudományt”; vagyis: *társadalomtudományi gondolkodásban gyökerező irodalmi alkotás*.³⁷

Ezt követően egészen 1939 őszéig alig volt olyan lapszám, amelyikben a *Korunk* ne hallatta volna szavát a szociográfiai tényfeltárás kapcsán. *A legnagyobb magyar falu* (Darvas József), a *Viharsarok* (Féja Géza), *A néma forradalom* (Kovács Imre), a *Futóhomok* és a *Parasztok* (Erdei Ferenc), a *Számadás* (Veres Péter), a *Cifra nyomorúság* (Szabó Zoltán), a *Magyar város, magyar falu* (Erdei Ferenc) mind-mind méltó elismerésben részesült. Ugyancsak rendkívül lényeges, hogy a szerkesztőség kiállt a Magyarországon perbe fogott fiatal szociográfusok mellett; szorgalmazta, hogy a nagy visszhangú *Magyarország felfedezése* könyvsorozat betiltását követően induljon be az *Erdély felfedezése*.

A magyar szociográfia elméleti újdonságairól és gyakorlati eredményeiről végül Robotos Imre rajzol összefüggő képet. Tanulmányának kötetbe szerkesztése során, 1980 augusztusában a szerző úgy látja, hogy 1939 nyarán még nem érzékelték kellőképpen „azt a páratlan erjesztő hatást, amelyet a falukutató mozgalom társadalomtudományi, politikai és irodalmi vonatkozásban végzett. Ma már egyértelmű világossággal megállapítható, hogy a falukutatók szociográfiai tényfeltáró műveik megjelenésének jelenkorában úgyszólván másfél százada uralkodó szellemiséggel szálltak szembe; a szembeállásuk termékenyítően hatott utókorukra, azaz a mi jelenkorunkra is.”³⁸

³⁵ Veres Péter: *A mai magyar szociográfiai irodalom*. *Korunk*, 1936. 12. 1029–1034.

³⁶ Balogh Edgár: *A társadalomrajztól a társadalmi vallomáshoz*. *Korunk*, 1937. 3. 261–264.

³⁷ Gaál Gábor: *A mai magyar szociográfia és az irodalom*. *Korunk*, 1937. 5. 406–410. Újra-közölve in G. G.: *Válogatott írások I.* Szerk. Sugár Erzsébet. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1964. 607–613.

³⁸ Robotos Imre: *Arányok rendjében*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981. 268–291.

A jelenábrázolás kérdései az Erdélyi Helikonban

A Trianon utáni Erdélyben születő irodalom előtt kezdettől ott állt a nagy kihívás, hogy művészileg egységbe foglalhassa – miként azt Tamási Áron 1940-ben megfogalmazta – „az időszerű felismerést és az időtlen eszmét”.³⁹ És ez az igény óhatatlanul felvette az élet és az irodalom viszonyának esztétikai tisztázását. Elvitathatatlan érdemeket szerzett ebben az *Erdélyi Helikon*. Az irodalom önszemléletét exponáló vitái – most látjuk igazán – jótékonyan hatottak a szociográfia megszületésére, műfajelméleti megalapozására.

Ezek a húszas évek fordulóján és a harmadik évtized elején zajlott viták, ma is tanulságos anekdoták (európaiság és regionalizmus, *Vallani és vállalni*, *Fiatal magyarok, Élet és irodalom*, a régi és az új népiség) a jelenábrázolás kérdéseit is nagyon élesen felvetették. Vizsgálódásunk szempontjából ugyancsak releváns, hogy például Kuncz Aladár egyetemes távlatból közelítve akarja írói programmá avatni Erdélyben a valóság vallatását, Tamási Áron pedig a felgyűlt élmények és a kimondásra váró igazságok sugallatára hallgatva szeretné felismeréseit egyetemes érvénnyel megfogalmazni. Molter Károly azzal érvelt, hogy a napi harc bátorságát nem a szépirodalmi, hanem az újságírói műfajoktól kell számon kérni. A nyers élet *perspektíva nélküli* ábrázolásától óvta a jelennel foglalkozó, valóságfeltárássra, falukutatásra vállalkozó fiatal írókat, és arra kérte őket, hogy „mindenekelőtt a jellemfestés hitelességével, a szenvedélyek és szenvedések mélyreható ábrázolásával, az ellentétek feltárással és az írás művészi megkomponálásával győzzék meg az olvasót”.⁴⁰ Benedek Marcell arra figyelmeztetett (ugyancsak a *Vallani és vállalni* vitában): a „vállalás” és a „cselekedet” szépsége még nem jogosítja fel az írókat arra, hogy „művészi kötelességeit kényelmesebben fogja fel”. Annál is inkább – tette hozzá –, mivel a jelen problémáinak is megvannak (nagyon is megvannak) a maguk örök emberi elemei; ebben a témakörben is lehet halhatatlan és az egész világhoz szóló művet alkotni”.⁴¹

Hogyan válhat az élet eleven hatótényezőjévé, és ugyanakkor miként őrizheti a maga autonómiáját? – voltaképpen ez a kérdésfelvetés indokolta 1932 elején az *Élet és irodalom* anekdotáját. Makkai Sándor, Molter Károly és Szemlér Ferenc állásfoglalásának közös eleme: élet nélkül nincs irodalom, de alkotás közben az író csakis a művészet törvényeinek tartozik engedelmessé. „Az életet előbb meg kell ölnünk a maga aktív realitásában – olvasható Makkai érvelésében –, hogy új életre kelthessük, fel-támaszthassuk a művészi realitás életében.”⁴²

Az 1935-ös népiség-vitában a filozófus Tavaszy Sándor is szót kér. *Az élő falu* – ez írásának a címe – tanulmányozásának a szükségességére hívja fel nyomatékosan a figyelmet. Maga a cím ugyan szociológiai megközelítést ígér, valójában a szerző filozófiai szinten nyújt magyarázatot a népi kultúra világképének eredetiségéről. Meglátásai ma is elevenen hatnak, és hozzásegítenek Tamási Áron *Szülföldemjének* értelmezéséhez, a mű értékvilágának felismeréséhez. A faluközösségekben élők világképének,

³⁹ Tamási Áron: *Gondolatok hazatérés idején*. Erdélyi Helikon, 1940. 9–10. 628–634.

⁴⁰ Molter Károly: *Enyveshát*. Erdélyi Helikon, 1930. 1. 94–96.

⁴¹ Benedek Marcell: *Cselekedet*. Erdélyi Helikon, 1930. 8. 631–632.

⁴² Makkai Sándor: „*Csak énekeljetelek*”. Válasz az *Erdélyi Helikon* Élet és irodalom anekdotájára. Erdélyi Helikon, 1932. 1. 4–9.

gondolkodásmódjának elemzése után Tavasz arra a következtetésre jut⁴³, hogy világnézetük „nem a fogalmi végiggondolás eredménye, hanem az ösztönös, intuitív megérzés és látás következménye”. Ez a „primitív” világnézet azonban nem jelent kezdetlegességet, hanem a reflektálatlan eredetiséget fejezi ki. „Az igazi falusi emberben – írja – van valami örök emberi vonás. Körülötte változnak az emberek, ő változatlanul áll. Nem függ a változó kultúráktól, de neki megvan a sajátos kultúrája. Nem függ a változó élet- és valóságfelfogásoktól, rendületlenül őrzi a maga világnézetét.” A kisebbségi világnézet kidolgozásán munkálkodó Tavasz ekkor a népben lappangó szellemi erők feltérképezésére terjeszti ki vizsgálódásai körét, hogy a népi gondolkodás eredetiségét a tudatos világnézet meggyőződés fokára emelje. Mert világosan látja: „ha ez a nemzeti-nemzetitörődéki világnézet nem fűződik ezer szállal a nép gondolkodásához – a népcsoport elveszti nemzeti jellegét: felszámolódik (felszívódik).”

A magasabb fokon szervezett nemzet és a nemzet alatt élő néprétegek közötti „átjárhatóság” megteremtéséért sokat tettek később az ún. népi szociográfiák. Mind Magyarországon, mind Erdélyben.

A harmincas évek második felében egymás után jelennek meg a falukutatók nagy visszhangú művei, amelyek az ország közvéleménye elé tárják a magyar társadalom legégetőbb kérdéseit. Az *Erdélyi Helikon* nem mulasztja el bemutatni a népi valóság feltárásának e rendhagyó műfajú alkotásait, s így hasábjain nyomom követhetjük azt is: a népi írók miként avatták „nemzeti műfajj” a szociográfiát. A *Puszták népétől* kezdve egészen Szabó Zoltán 1943-as *Szerelmes földrajzáig*.

A méltató elismerések mellett azonban a jogos kritikai észrevételek is hangot kaptak az *Erdélyi Helikon* hasábjain. Amire annál is inkább nagy szükség mutatkozott, mivel a valódi értékek mellett gomba módra szaporodtak a műfajt óhatatlanul diszkreditáló felszínes, a konjunkturalis divatjelenségnek hódoló „álszociográfiák”. Nem véletlen hát Kós Károly 1940-es kifakadása: „Ma divat a föld, a falu, a paraszt, a nép, a rög. Ma paraszt-, falu- és rög-regényeket ír minden ambiciózus íródeák és magántudóscsemete. Ma falukutatást folytat mindenki, aki vasárnaponként kivikendezik valamelyik falusi kocsmába. Ma mindenki a népet, a parasztot menti, és ma minden második ember okmányokkal bizonyítja be, hogy legalább a nagypapája nincstelen, másnál nyúzott zsellér vagy cseléd volt, ami jogot ad az intellektüel unokának, hogy magát a »mély« magyarsághoz számítsa...” Aki a falut csak látásból ismeri – érvel Kós –, annak a paraszti világ hagyományos külső és benső életéről aligha lehetnek megbízható ismeretei. Az igazságkereső, valóságfeltáró fiatal íróknak éppen ezért azt ajánlja: hogyha már éppen ők is fel akarják fedezni a falut, s benne a rög népét, akkor azt ne kényelmes íróasztaluk mellett tegyék, hanem menjenek ki falura, és „éljék magukba az életet”. Mert az igazi művészet átélés eredménye. Írásának végkicsengése: „Az író tudjon ne csak írni, de tudjon *igazat* írni.”⁴⁴

Hasonló következtetésekre jut fél évszázad múltán Kapuściński is: a tényirodalom művelőjének huzamosabb ideig együtt kell élnie azokkal az emberekkel, akikről írni akar, belső rezdüléseiből kell ismernie azt a világot, amelynek igazságait napfényre akarja hozni.

⁴³ Tavasz Sándor: *Az élő falu*. Erdélyi Helikon, 1935. 1. 2–8. Lásd még: Balázs Sándor: *Tavasz Sándor filozófiája*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982. 70–71.

⁴⁴ Kós Károly: *Néhány szó a fiatal írók valóság-irodalmához*. Erdélyi Helikon, 1940. 1. 60–64.